

УДК 82-243: 398.21

ОЛЕНА ЗУБЕНКО

*(Полтава)***СПІВВІДНОШЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ
ТА ФОЛЬКЛОРНОЇ КАЗКИ***Ключові слова: казка, фольклорна казка, літературна казка, жанр, сюжетно-композиційні особливості казки.*

Немає більш важливої мети для будь-якого народу, ніж виховання майбутнього покоління. Ще не маючи писемності, народ створював казку, яка, передаючись із покоління в покоління, була одним із найнеобхідніших інструментів виховання. Та не тільки в давні часи казка мала великий художній потенціал, що пробуджував у дітей розуміння високих життєвих цінностей, її дидактизм потрібний і сучасній людині. Хоча багато хто відносить казку виключно до дитячої літератури, однак помічаємо, що вона звертається до кожного – як до дитини, так і до дорослого читача: «Приводячи своїх персонажів на межу між повсякденністю і дивом, примушуючи переживати дивні пригоди, казка розкриває найбільші і найважливіші істини про світ і людину. У наші дні казка говорить про могутність людини, яка здатна і створити чудо, і занепасти його, і перетворити світ, і нанести йому жорстокий удар» [3, с. 23]. Тож звернення до дослідження жанру, проблематики, художніх особливостей казки залишається і до сьогодні одним із найактуальніших.

Найбільш дискусійним є питання співвідношення фольклорної та літературної казки. Деякі дослідники вважають, що літературна казка наслідує фольклорну традицію, інші визначають її як авторський, цілком самостійний твір, який підпорядкований волі письменника. В українському та російському літературознавстві казка стала предметом дослідження таких науковців: І. Лупанової, Л. Брауде, Л. Дерези, Ю. Ярмиша, І. Токмакової, М. Липовецького, О. Горбонос та ін., які досліджували взаємозв'язок фольклорної та літературної казки, намагалися виявити спільні та відмінні риси цих жанрів. Мета даної статті – простежити відмінність і подібність між зазначеними вида-

ми казок на рівні жанрових модифікацій, стилю, поетики, художніх і сюжетно-композиційних особливостей, героїв, авторської позиції тощо.

У художній літературі виявляються спроби письменників проникнути в жанр фольклорної казки з метою осучаснення її, що досить часто призводить до літературної обробки. Це відбувається з причин відтворення в літературі проблем сьогодення і намаганням викласти ці проблеми в доступній для дитини казковій формі. Спостерігаємо своєрідне наближення фольклорної казки до тієї дійсності, у якій творить автор. «Говорячи про жанр літературної казки, переконаєшся в його серйозності і потрібності, в його величезному художньому потенціалі, в його можливості пробуджувати в серці сучасної дитини мрію й освічувати ясным вогнем поезії найвищі цінності, необхідні людині сьогоднішнього дня» [8, с. 29]. Така вимога поставлена не тільки для літературної казки, а й для фольклорного жанру.

Літературна казка виникає значно пізніше від усної народної, однак вона зберігає сюжети та образи своєї «старшої сестри», бере за основу такі ж світоглядні народнопоетичні мотиви, художні засоби, проте в ній цей поетичний світ визначається дійсністю, осмисленням людиною нагальних проблем сучасного суспільства, їх розумінням і сприйняттям. Народна казка, перш за все, відзначається тим, що мала колективного автора і була усною за формою, це вигадана історія з фантастичними елементами, у якій діють лихі та добрі чарівні герої. Своїми коренями фольклорна казка сягає ще глибокої давнини, коли людина прагнула осягнути світ та підкорити його собі: «Казка – надбання тієї культурної стадії, коли панувало не наше світобачення, а визначене магізмом і панпсихізмом, коли первісна людина весь світ готова була признати одухотвореним і особливими магічними засобами прагнула підкорити собі його чи у крайньому разі домогтися прихильності духів, що населяють його» [5, с. 56].

Визначення літературної казки і до сьогодні залишається дискусійним, лише у декількох словниках знаходимо тлумачення даного терміну («Лексикон загального і порівняльного літературознавства» (Чернівці, 2001), «Литературная энциклопедия терминов и понятий» (Москва, 2001) тощо). Найбільш поширеним і усталеним вважається визначення дослідниці літературної казки Л.Ю. Брауде: «Літературна казка – це авторський художній твір, прозаїчний або поетичний, який ґрунтується або на фольклорних джерелах, або є суто оригінальним; твір переважно фантастичний, чарівний, який змальовує незвичайні пригоди вигаданих героїв і в деяких випадках орієнтований на дітей; твір, у якому чудо відіграє роль сюжетоутворюючого фактора, служить відправною точкою характеристики персонажів» [1, с. 234]. У даному визначенні ключовою фразою, яка відрізняє літературну казку від фольклорної, є – «це авторський художній твір». Тож, на відміну від колективного створення усної народної казки, літературна має конкретного автора.

Жанр літературної казки виокремився не відразу. На початковій стадії зародження казка часто вживалася як синонім до байки, повісті, бувальщини, переказу тощо. З моменту появи збірок, що містили записи народних казок, починає з'являтися розмежування народної казки та її літературної обробки

(«Ліки від задуми та безсоння, або Справжні російські казки» (1786), «Дідусеві прогулянки» (1789), «Стара погудка на новий лад, або Повна збірка давніх простонародних казок» (1795), «Русские народные сказки» (1838), «Русские народные сказки для детей, рассказанные няней Авдотьей Степановной Черепьевой» (1845) тощо). Укладачі даних збірок вносять в народну казку власні елементи, трансформують їх, що призводить до обробки народної казки та створення літературного твору на казковому матеріалі, однак чіткого розмежування двох типів казок ще не відбувається. Літературна казка частіше всього розумілася як літературна обробка тим чи тим автором фольклорного твору, яка, на думку деяких критиків, спотворює народний жанр. Тож спочатку здійснюється максимально наближений переказ усної народної казки, потім на ґрунті цих матеріалів виникає авторська казка або інші жанри, у яких здійснюється переосмислення казкових сюжетів.

У енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза и І.А. Ефрона знаходимо одну з перших згадок про відмінності літературної та фольклорної казки: «Казка – словесні твори розповідного характеру, майже виключно прозові, створені іноді з метою дидактичною, але в більшій мірі без будь-якої мети, як природне вираження словесної чи літературної необхідності...Поряд із народними казками уже в глибоку давнину з'являються писані художні казки, котрі, які і народні казки, із літератури одного народу переходили в літературу іншого завдяки перекладам і наслідуванням» [2, с. 164]. Одним із перших починає розрізняти народну та літературну казку у ХХ столітті М. Люті, основною ознакою літературної казки він називає той факт, що вона створена письменником і точно зафіксована. Думку науковця поділяють дослідники казки М. Липовецький, Е.Померанцева, Т. Леонова, І.Лупанова, Ю.Ярмиш, В.Бахтіна.

Будь-яка літературна казка має тісний зв'язок з народною казкою, навіть часто вона є переробленою народною казкою, але незважаючи на це, не втрачає своєї самобутності та вартості. Фольклорні елементи по-різному зберігаються в літературній казці, проте, як правило, однаковим у двох жанрах є перш за все те, що описують ці твори незвичайні події пригодницького характеру, у них діють вигадані позитивні та негативні герої, причому позитивні зазвичай перемагають негативних, звідси щасливий кінець. На композиційному рівні казкам обох жанрів притаманні сталі особливості: своєрідні зачини, кінцівки, повторення епізодів. Незважаючи на те, що казка майже завжди містить вигадку (як в літературній, так і в фольклорній казці значна роль відводиться фантастиці, вимислу, чарівності), вона відображає дійсність, розкриває народні сподівання та прагнення. Особливо це яскраво простежується в літературній казці, де автор є безпосереднім носієм життєвих цінностей народу, до якого він належить. У літературній казці відчувається відгук авторської особистості, його творча індивідуальність, риси тієї доби, в яку він творив. Авторська казка стає одним із основних провідників та зберігачів фольклорної традиції в суспільстві.

Літературна казка формується поступово, переймаючи на себе основні ознаки народного жанру. Науковець Л.В. Дереза виділяє кілька етапів у вивченні літературної казки:

1) перший етап, на якому відбувається початкове накопичення матеріалу, коли основна увага зосереджується переважно на описі фольклорної і літературної казки. На цьому етапі ще не відбувається розмежування двох жанрів, зіставлення їх, порівняння, пошук спільних і відмінних ознак;

2) другий етап – розмежування двох видів творчості, поступове формулювання загальних та спільних ознак. На даному етапі відбувається критичне ставлення до літературної казки, з одного боку, вона вважається обробкою фольклорної казки, з іншого – цілком самостійним, оригінальним, завершеним твором.

3) третій етап – період теоретичного осмислення власне літературної казки як самостійного жанру художньої літератури, визначення її місця в жанровій системі того чи того періоду літературного розвитку [6, с. 6].

Як правило, авторська казка виникає на основі чарівної народної казки, відбувається переосмислення або пародіювання фольклорних мотивів у авторському сюжеті. Чарівне в казці виступає засобом створення ідеального світу, де перемагають доброта, шляхетність, співчуття, безкорисливість. Л.В. Дереза дає таке визначення літературної казки: «Літературна казка – це авторський епічний жанр художньої літератури фантастичного характеру, який виникає з фольклорної казки або через вільну інтерпретацію її давно усталених сюжетних форм, або на основі оригінального сюжету, в який широко вводяться чарівно-фантастичні елементи фольклорного походження» [6, с.8]. З даної дефініції робимо висновок, що дослідниця не виключає виникнення літературної казки з фольклорної, однак сюжет набуває авторської інтерпретації або створюється за власною оригінальною задумкою, яку важко віднайти в народно-казкових мотивах. Літературна казка або наслідує народну, або створює дидактичний матеріал на основі нефольклорних сюжетів.

Порівнявши літературну та народну казку, можна помітити, що авторська казка запозичує з фольклорної систему образів, які поділяються на позитивних і негативних, проте в літературній казці характери героїв дуже наближені до людей-сучасників автора твору. Крім образів, подібним є обов'язкова присутність фантастичного елемента, однак, знову ж таки, у літературній казці фантастика тісно переплетена з реальними подіями. Мета ж обох видів казок єдина – перемога добра і справедливості над злом і байдужістю, моралізаторський характер і виховний потенціал.

На сюжетно-композиційному рівні фольклорна казка відрізняється тим, що дослідники виділяють кілька сюжетних ліній, у які вкладається будь-яка народна чарівна казка, або певні частини однієї казки можуть бути перенесені в іншу. Літературна казка характеризується більш вільною побудовою, автор літературної казки наділений безмежною творчою уявою, не скутою певними формальними і змістовими рамками, для фантазії митця надається безмежний простір. Порівнюючи героїв двох типів казок, можемо зробити такі висновки: літературна казка характеризується індивідуалізацією казкового образу, автор розповідає про нього більш детально, як правило, герой не несе типових рис, притаманних героям фольклорної казки; у фольклорних казках образи мають здатність імігувати з казки в казку, персонажів літературної казки дуже багато, і вони зазвичай не повторюються в казках різних авторів; у літературній

казці надається великого значення портрету та психологічній характеристиці героя, з метою більш глибокого розуміння образу, причому герой може перейти з категорії позитивних у негативні чи навпаки, у фольклорній казці, як правило, такий перехід не допускається.

Автор літературної казки надає великого значення стилю твору, відшліфовуючи кожне речення, фразу, слово. Усна народна казка наближена до розмовної мови, передає колорит тієї епохи, яка відтворена в сюжеті казки. Художні засоби літературної казки підпорядковуються виду, жанру, літературному напрямку, індивідуальним рисам автора, у фольклорній казці допускається змішування художніх засобів різних стилів чи напрямів. Фольклорна казка містить у собі простоту, авторська – вишуканість, відшліфованість, тому так відчутна в літературній казці індивідуальність творчої манери автора, «літературна казка – це в принципі те ж саме, що фольклорна, але на відміну від народної літературна казка створена письменником і тому несе на собі печатку неповторної творчої індивідуальності автора» [7, с. 3].

Порівнюючи літературну та фольклорну казку, дослідниця О.В. Горбонос зазначає: «Образне освоєння митцем слова феномену людського життя, конкретного історичного соціуму, естетизація аксіологічних орієнтирів і пошуків у хронологічно локалізованому духовному просторі в текстах літературних казок базується на потенційних можливостях образних параметрів універсальної жанрової моделі народної казки» [4, с. 5]. Тобто природа літературної казки є виявом однієї з трансформацій фольклорного жанру. Літературна казка акумулює основні характеристики народної, а саме: оповідальність, настанову на вимисел, фабульність, поєднання національної самобутності з опертям на мандрівний сюжет, усталену структуру [4].

Отже, можемо виділити основні особливості літературної казки, які відрізняють її від фольклорної:

1) літературна казка виникає на ґрунті фольклорної і на відміну від своєї попередниці існує в письмовій формі; літературна казка не є імпровізованим твором, тому вона завжди завершена і не змінюється;

2) літературна казка має індивідуальну зорієнтованість, причина якої є факт наявності автора даного твору, тому казка виражає, перш за все, ідеї письменника та проблеми суспільства, до якого він належить; дійсність у літературній казці проходить крізь індивідуальну свідомість (дійсність фольклорної казки пропущена крізь призму сприйняття народу);

3) літературна казка містить ліричні відступи письменника, детальну портретну та психологічну характеристику образу;

4) незважаючи на присутність у авторській казці елементів чарівного, вона більш наближена до реального життя, відображає ідеї та прагнення людей, які є сучасниками автора, розкриває конкретно-історичні суспільні ідеали;

5) герої авторських казок досить різноманітні, з різними зовнішніми ознаками (у фольклорній казці герой ідеалізований, він втілює всі найкращі риси з народної уяви);

6) події, вчинки, характери героїв у літературній казці вимагають умотивування, причинно-наслідкового зв'язку.

Літературна казка посідає важливе місце в системі інших епічних жанрів. Розвинувшись на ґрунті фольклорної казки і зберігши зі своєю попередницею тісний зв'язок, у творчості письменників вона набула своєї художньої неповторності і самотності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брауде Л. Ю. К истории понятия «литературная сказка» / Л. Ю. Брауде // Известия АН СССР. – М., 1977. – Т. 36. – С. 231–239. – (Серия языка и литературы).
2. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. 30.
3. Васюченко И. Испытание чудом. Заметки о литературной сказке народов СССР / Ирина Васюченко // Детская литература. – 1987. – № 2. – С. 19–23.
4. Горбонос О. В. Українська літературна казка 10-30-х років XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук. : спец. 10.01.01. «Українська література» / О. В. Горбонос ; Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2008. – 20 с.
5. Грифцов Б. А. Сказка / Б. А. Грифцов // Психология писателя / Б. А. Грифцов. – М., 1988. – С. 53–61.
6. Дереза Л. В. Російська літературна казка першої половини XIX століття в жанровій системі романтизму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філ. наук. : спец. 10.01.02 «Російська література» / Л. В. Дереза ; Таврійський нац. ун-т імені В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2005. – 40 с.
7. Липовецький М. Н. Поэтика литературной сказки (На материале русской литературы 1920–1980-х гг.) / М. Н. Липовецкий. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 183 с.
8. Токмакова И. Пути литературной сказки / Ирина Токмакова // Детская литература. – 1986. – № 2. – С. 25–27.

ЗУБЕНКО ЕЛЕНА

СООТНОШЕНИЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ И ФОЛЬКЛОРНОЙ СКАЗКИ

В статье рассматривается проблема взаимосвязи литературной и фольклорной сказки. Определяются этапы становления и жанровая природа литературной сказки. Анализируются характерные черты литературной сказки, которые отличают ее от народной.

Ключевые слова: сказка, фольклорная сказка, литературная сказка, жанр, сюжетно-композиционные особенности сказки.

ZUBENKO OLENA

RATIO OF LITERARY AND FOLK TALES

The article deals with the problem of interrelation between literary and folk fairy tales. The stages of formation and the origin of the literary fairy tale are considered. The typical features of literary fairy tale is studied which are different from folk one.

Key words: fairy tale, literary fairy tale, genre, the plot and composition of fairy tale.

Одержано 6.09.2012 р.